

Valentina Karpova-Čelkienė

VU bibliotekos Mokslinių tyrimų ir paveldo
rinkinių centro Rankraščių skyrius
valentina.karpova@mb.vu.lt

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinis kraštovaizdis Vilniaus univer- siteto bibliotekos rankraščiniuose žemių planuose (XVI a.–XIX a. pirmą pusę)

Senoje kartografijoje pasitaikančių ženklų ir simbolių tyrimai yra labai svarbūs vietovės istorinio kraštovaizdžio pažinimui bei kartografinio šaltinio kūrėjo pasaulėžiūros suvokimui. Šiuo straipsniu siekiama ištirti ir išanalizuoti Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje Žemės planų fonde saugomus rankraštinius XVI a. pabaigos–XIX a. pirmos pusės žemių planus ir žemėlapius; nustatyti ir aptarti dažniausiai juose pasitaikančius geografinius objektus ir juos dvimatėje erdvėje vaizduojančius ženklus, kurie leidžia rekonstruoti buvusių LDK žemių kraštovaizdį. Pirmojoje straipsnio dalyje trumpai apžvelgiamos rankraščių planų tyrimo galimybės. Toliau aptariami šiuose kartografiniuose šaltiniuose pasitaikantys geografiniai – hidrografiniai, reljefo formų, žemės dangos, gyvenamųjų vietų, susisiekimo bei istoriniai ir kultūriniai objektai. Nuoseklus ženklų tyrimas leidžia išskirti įvairių istorinių laikotarpių simbolių ir ženklų vaizdavimo tradicijas, iš dalies būdingas ne tik rankraščiniams, bet ir spausdintiniams žemėlapiams bei planams.

R e i k š m i n i a i ž o d ž i a i: LDK, rankraštiniai žemėlapiai, kartografija, simboliai, ženklai, istorinė geografinė kraštovaizdis

Pastarųjų metų istoriografijoje pastebimas susidomėjimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istorinės geografijos problemomis. Tyrinėjama LDK sienų istorija¹, kelių sistemos susidarymas²,

¹ Šia tema domėjosi istorikai Tomas Čelkis ir Laima Bucevičiūtė: BUCEVIČIŪTĖ, Laima. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata*: [daktaro disertacija]. Kaunas, 2010. 242 p.; ČELKIS, Tomas. *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*: [daktaro disertacija]. Vilnius, 2011. 320 p.; ČELKIS, Tomas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*: mokslinė monografija. Vilnius, 2014. 349 p.

² Žr.: ČELKIS, Tomas. Keliais po viduramžių Lietuvą. I: XIII–XV amžiaus pirmosios pu-

drauge pasirodo straipsnių apie istorinę kartografiją³. Istoriografijoje žinome tyrimų, skirtų istoriniams žemėlapiams, tačiau juose dažniausiai nagrinėjami kartografiniai šaltiniai, kurių nemaža dalis buvo sukurta ne LDK braižytojų, o Europos šalių kartografų⁴. Žemėlapiuose įprasta nustatyti senųjų toponimų ir hidronimų dabartinius atitikmenis, aptariamą žemėlapių tikslumą⁵. Vis dėlto autoriams nelabai aktualūs kartografiniuose dokumentuose naudoti ženklai ir simboliai, kurie įprasmino erdvių sampratą ir išreiškė teritorijų realijas ir specifiką. Kartografinių šaltinių tyrimai (profesorių Raleign Ashlin Skelton, John Brian Harley, David Woodward, Paul Harvey darbai) leidžia pažinti socialinę, politinę, valstybingumo istoriją, padeda vertinti centrinės valdžios santykį su valdomomis teritorijomis⁶.

sės sausumos kelių samprata. *Lituanistica*, 2013, t. 59, nr. 2 (92), p. 61–76; ČELKIS, Tomas. Keliais po viduramžių Lietuvą. II: XIII–XV amžiaus pradžios karo žygių sąlygos. *Ten pat*, t. 59, nr. 3 (93), p. 125–137; ČELKIS, Tomas. Stan dróg lądowych i struktura systemu połączeń w Wielkim Księstwie Litewskim w koncu XV–XVII wieku. *Zapiski Historyczne*, 2014, t. 79, nr. 3, p. 39–61.

³ ILARIENĖ, Inga. Trys žemėlapiai, reprezentuojantys Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę: iš kartografinės ir ikonografinės medžiagos paieškų Drezdene ir Berlyne. Iš *Vilniaus Žemutinė pilis XIV–XIX a. pradžioje: 2005–2006 metų tyrimai*. Sud. L. Glemža. Vilnius, 2007, p. 351–379; ČELKIS, Tomas; KARPOVA, Valentina. Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei priklausiusių žemių „veidrodžiai“: du neskelbti XVII a. pirmos pusės žemėvaldos žemėlapiai. *Istorija*, 2012, nr. 86, p. 53–65; ČELKIS, Tomas; KARPOVA, Valentina. Bažnytinės žemėvaldos pavyzdys: trys vienos teritorijos XVII–XIX amžiaus planai. *Lietuvos istorijos studijos*, 2013, nr. 32, p. 159–172; ir kiti.

⁴ *Žr.: Imago Poloniae : dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i strodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*. T. 1. Warszawa, 2002. 388 p. T. 2 [katalogas], 324 p.; *Lietuva žemėlapiuose*. Sud. Aldona Bieliūnienė, Birutė Kulnytė, Rūta Subatniekienė, Vilnius, 2011. 407 p.; ŁOPATECKI, Karol; WALCZAK, Wojciech. *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*. Warszawa, 2011, t. 1, 331 p., atlasas p. 36; ALEXANDROWICZ, Stanisław. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa, 2012. 344 p.; *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje* [katalogas]. Sud. Ernestas Vasičiauskas, Gintautas Zabiela, Klaipėda, 2013. 127 p.

⁵ Pavyzdžiui: RAGAUŠKIENĖ, Raimonda; KARVELIS, *Deimantas. 1645 m. Juzefo Narovičiaus-Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis: Radvilų valdos istorija ir kartografija*. Vilnius, 1997. 103 p.

⁶ Žemėlapius, kaip valdžios įrankį aptaria: HARLEY, Brian J. Maps, knowledge, and power. In *The Iconography of Landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge, 1988, p. 277–312; WOOD, Denis; FELLS, John. *Rethinking the power of maps*. New York and London, 2010. 335 p.; КИВЕЛЬСОН,

Dažnas LDK kartografinių šaltinių tyrinėtojas žemėlapiuose ir planuose vaizduojamą ženklų sistemą laiko veikiau menine kūrėjo žinių išraiška nei vertingu istoriniu šaltiniu. Anglakalbėje istoriografijoje tokie kartografinių šaltinių simbolių ir ženklų tyrimai plėtojami seniai⁷. Žemėlapių ženklų ir simbolių tyrimai suteikia informacijos apie vaizduojamos vietovės istorinį kraštovaizdį⁸, kartografinio šaltinio kūrėjo pasaulėžiūrą, gali tapti tam tikru kognityviniu to meto individo erdvės vaizdinio žemėlapiu – erdvės sampratos išraiška, žyminčia mentalinį jo erdvės objektų suvokimą⁹. Tikėtina, kad nesant specialių geografinių žinių apie erdvę, istoriniai planai ir žemėlapiai daugiausia buvo kūrėjų kognityviniai pasąmonės ir patirties atspindžiai.

Žemėlapių „simbolių kalba“ yra susidomėję ir semiotikos specialistai. Vokietijos Konstancos universiteto humanitarinių mokslų profesorius Felixas Thürlemannas, nagrinėdamas ekstraestetinio vizualinio konteksto

Валери. *Картографии царства: земля и её значения в России XVII века*. Пер. с англ. Н. Мишаковой. Москва, 2012. 360 с.

⁷ Pavyzdžiui, CRONE, Gerald R.; CAMPBELL, Eila M. J.; SKELTON, Raleigh Ashlin. Landmarks in British cartography. *The Geographical Journal*, 1962 December, vol. 128, no. 4, p. 406–426; HARVEY, Paul D. A. *The history of topographical maps: symbols, pictures and surveys*. New York, 1980; DELANO-SMITH, Catherine. Signs on printed topographical maps, ca. 1470 – ca. 1640. In *Cartography in the European Renaissance*. Vol. 3, part 1, chapter 21 of *The History of Cartography*, edited by David Woodward, Chicago: University of Chicago Press, 2007, p. 528–590.

⁸ Apie istorinio kraštovaizdžio rekonstrukcijos bandymus žiūrėkite: PULSIPHER, Lydia Michelic. Assessing the usefulness of a cartographic curiosity: The 1673 map of a Sugar Island. *Annals of the Association of American Geographers*, 1987 September, vol. 77, no. 3, p. 408–422; McLURE, Joanne T.; GRIFFITHS, Geoffrey H. Historic landscape reconstruction and visualisation, West Oxfordshire, England. *Transaction in GIS*, 2002 January, vol. 6, nr. 1, p. 69–78.

⁹ Kognityvinio žemėlapiu (angl. *cognitive map*) sąvokos taikymas būdingas socialiniams mokslams, siekiant išryškinti individo tam tikro elgesio priežastis ir formas. Plačiau apie kognityvinius žemėlapius ir jų kūrimą žiūrėkite: DOWNS, Roger M.; STEA, David. *Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior*. Chicago, 1973; TVERSKY, Barbara. Cognitive Maps, Cognitive Collages and Spatial Mental Models. In *Spatial information theory: A theoretical basis for GIS*. Editors: A. U. Frank and I. Campari. Berlin, 1993, p. 14–24; GOLLEDGE, Reginald G.; GÄRLING, Tommy. Cognitive Maps and Urban Travel. Berkley, The University of California Transportation Center, *Earlier Faculty Research series*, 2002 [žiūrėta 2015 m. kovo 31 d.]. Prieiga per internetą: <<http://uctc.net/research/papers/601.pdf>>.

žanrą, palietė kartografinių šaltinių erdvės sampratą¹⁰, pabandė pritaikyti sąvokai vaizdas „iš paukščio skrydžio“ semiotinę analizę. F. Thürlemannas pastebėjo, kad tik gyvenviečių statiniai (miestai, pastatai, gatvės) vaizduojami ortogonaliai, apylinkių kraštovaizdis ir gamtos elementai vaizduojami realistiškai – „įstrižai“. Viso šio reiškinių paradoksas yra tas, kad viduramžių ir vėlesnių laikų žmogus (iki XVIII a. pabaigos) neturėjo ir negalėjo turėti techninių galimybių matyti vaizdą būtent „iš paukščio skrydžio“ realiame gyvenime. Ilgainiui, žemėlapių erdvės bei geografinių objektų išraiška linksta geometrinio simbolio vaizdavimo link; juose vis mažiau pastebime meninių elementų. Panašūs aspektai pastebimi XVI a.–XIX a. pradžios žemių planuose kaip visumoje. Šio tyrimo tikslas – nustatyti vienos kartografinės rankraštinųjų šaltinių kolekcijos, saugomos Vilniaus universiteto bibliotekoje, vaizduojamųjų ženklų visumą kaip LDK kraštovaizdžio atspindį. Nuodugni kartografinių ženklų ir simbolių reikšmės analizė galėtų būti ateities tyrimų perspektyva.

XVI–XIX A. PIRMOS PUSĖS ŽEMIŲ PLANŲ RINKINYS VILNIAUS UNIVERSITETO BIBLIOTEKOJE

Senosios kartografijos rinkinius Vilniaus universiteto bibliotekoje pradėta tyrinėti nuo XX a. pradžios¹¹, tačiau jų paminėjimų galima rasti ir Vilniaus viešosios bibliotekos laikų šaltiniuose. Žinoma, kad Vilniaus viešosios bibliotekos fondas buvo suformuotas iš senosios jėzuitų bibliotekos, uždarytų katalikų vienuolynų bibliotekų, konfiskuotų asmenų bibliotekų, Vilniaus senienų muziejaus rinkinių, perkamos naujos

¹⁰ THÜRLEMANN, Felix. Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūsies geografiniuose žemėlapiuose. *Baltos lankos*, 2009, t. 30, p. 49–65.

¹¹ DZIKOWSKI, Michał. Zbiór kartograficzny Uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie. In *Ateneum Wileńskie*, Rocznik 8, Wilno, 1933, p. 286–321. Taip pat žr.: CHOMSKIS, Vaclovas. Vilniaus universiteto kartografijos rinkiniai. Iš *Kultūrų kryžkelėje*, Vilnius, 1970, p. 89–106; КУДАБА, Чесловас. Картографические собрания Вильнюсского университета. In *Роль Вильнюсского университета в развитии науки*. Вильнюс, 1979, p. 132–136; BRAZIŪNIENĖ, Alma. Senosios kartografijos rinkiniai Lietuvoje. *Knygotyra*, 2000, t. 36, p. 34–53.

medžiagos, perimamų institucijų ir giminių archyvų, dubletų fondo mainų ir dovanų¹². Duomenų iš Vilniaus viešosios bibliotekos laikų yra nedaug; pavienes kartografinių šaltinių (tiek spausdintinių, tiek ir rankraštinų) dovanas bibliotekai ir senienų muziejui galima rasti dovanų registravimo knygose¹³. Visi Vilniaus viešosios bibliotekos fondo katalogavimo darbai sustojo 1915–1919 metais po bibliotekos uždarymo ir okupacijos metais. Atsikūrusioje Stepono Batoro universiteto bibliotekoje buvo tęsiami kartografinio fondo tvarkymo darbai. 1925–1929 metais kartografinis rinkinys įėjo į „Rankraščių, senų spaudinių, raiziinių, natų ir kartografijos skyriaus fondus“¹⁴. 1929 metų spalio 23 dienos Stepono Batoro universiteto bibliotekos direktoriaus įsakymu buvo sudarytas atskiras žemėlapių skyrius, kuriam vadovauti buvo pavesta Mikalojui Dzikovskiui¹⁵. Išlikusiame Rankraščių skyriaus vedėjo Mykolo Brenšteino dienoraštyje randamas bene pirmas žinomas rankraštinų žemėlapių sąrašas, sudarytas 1928 metais¹⁶. Jame žemėlapiai suskirstyti į aštuoniolika punktų, kurių atidesnis tyrimas leidžia manyti, jog būtent iš šių žemėlapių 1966 metais buvo pradėtas formuoti Žemės planų fondas (F23)¹⁷.

Aptariamą rinkinį sudaro skirtingi rankraštiniai šaltiniai. Dalis jų – privačių ir bažnytinių valdų ribų nustatymo dokumentai, daryti siekiant patikslinti arba iš naujo nustatyti privačių valdų ribas, kadastriniai žemių

¹² Жг.: ДОБРЯНСКИЙ, Флавиан. *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*. Вильна, 1879, р. V–VI; МИЛОВИДОВ, Александр. *Из истории Виленской Публичной Библиотеки*. Вильна, 1911, р. 47.

¹³ *Spis ofiar które wpłynęły do Muzeum Starożytności od 11o stycznia 1856 r.* [rankraštis]. [Vilnius], 1856–1865, 119 lap. VUB RS F46–5, 119 lap.; *Книга пожертвований в Виленскую публичную библиотеку и музей* [rankraštis]. Vilnius, 1867–1914. VUB RS F46–35. 294 lap.

¹⁴ ŁYSAKOWSKI, Adam. *Uniwersytecka biblioteka publiczna w Wilnie*. Wilno, 1932, р. 9.

¹⁵ BRENSZTEIN, Michał. *Dział Rękopisów (Rycin, nut)* [rankraštis]. [Vilnius], 1924–1936. VUB RS F47-A397, р. 42–43.

¹⁶ *Mapy i plany rękopisni...* Ten pat, р. 113.

¹⁷ Pavyzdžiui, išskiriamos tokios žemėlapių grupės: Vilniaus, Gardino, Minsko, Polocko, Slanimo ir kitų vietovių bernardinų, dominikonų bei kitų vienuolynų žemėlapiai, Zabelių dominikonų mokyklų mokinių praktikos darbai, miestų bei miestelių žemėlapiai, LDK valdų žemėlapiai, Sapiegų valdų žemėlapiai, mūšių žemėlapiai ir kt.

1 PAV. Minsko bernardinų vienuolyno plano dekore pavaizduoti braižymo ir matavimo prietaisai. [Minskas], 1806. VUB RS F23–94/2

planai¹⁸. Dažnai tokie planai būdavo pateikiami teismuose – kai kuriuose jų išliko teismų metu padarytos žymos, užfiksuotos senosios ir naujai nustatytos ribos, bylinėjimosi eiga. Tokiuose planuose ir brėžiniuose daugiausia dėmesio skiriama valdų riboms ir riboženkliais (kapčiams, medžiams, akmenimis ir kita). Juose vaizduojamas vietovių reljefas (miškingi ir dirbami žemių plotai, vandens telkiniai), gyvenviečių ir kelių tinklai, neretai pridedami labai tikslūs inventoriniai duomenys apie sklypų dydžius ir savininkus. Kadastrinių planų autoriai dažnai yra įvairių pavietų teismų kamarninkai arba matininkai, atlikę žemių ma-

¹⁸ Kadastriniai žemėlapiai (angl. *cadastral map*) – tai privačios nuosavybės žemėlapiai, kuriuose pateikiami duomenys apie valdų savininkus, jų turimos žemės dydį, atskirų sklypų matavimus, nuomininkus bei kita inventorinė informacija. Tokių žemėlapių ir planų atsiradimas buvo labai svarbus valstybės raidai, nes padėjo centrui įtvirtinti mokesčių rinkimo sistemą. Plačiau apie šio tipo žemėlapius žr.: KAIN, Roger J. P.; BAIGENT, Elizabeth. *The cadastral map in the service of the state. A history of property mapping*. Chicago, 1992. 423 p.

tavimo darbus. Bažnytinių ir privačių žemių ginčų planus rengdavo ir pačių vienuolynų dvasininkai. Miestų planuose didesnis dėmesys skiriamas gatvių tinklui, kartais labai kruopščiai pateikiami vaizduojamo kvartalo pastatai.

Kita dalis planų daryta įvairių mokyklų piešimo pamokose arba praktikos metu. Yra žinoma, kad topografinį piešimą mokyklose dėstė ir matematikos bei fizikos mokytojai. Jų darbus atidžiai vertino mokyklų vizitatoriai, kurie pabrėždavo „gausius ir tikslus“ mokinių darbus¹⁹. Tokie planai ir žemėlapiai yra labai detalūs, turi ne tik istorinę, bet ir ekonografinę vertę. Jie pasižymi vaizduojamųjų objektų gausa, tikslumu bei puošnumu. Besimokantys topografinio piešimo mokiniai dažniausiai piešdavo mokyklos teritoriją arba netoliese esančias vietas (kaimus, miestelius, kita)²⁰. Kolekcijoje išliko mokinių įvairiais metais pieštų tų pačių objektų vaizdų, kurių palyginimas gali suteikti papildomų žinių apie tai, kaip vaizduojamieji objektai ilgainiui keitėsi (pavyzdžiui, yra saugomi septyni Vilniaus bernardinų vienuolyno 1799 metų planai ir aštuoni to paties vienuolyno 1800 metų planai, kuriuos parengė įvairių klasių mokiniai)²¹.

Dalį aptariamo rinkinio sudaro teritorinio-administracinio suskirstymo žemėlapiai: Šiaulių, Trakų pavietai, LDK ir Kuršo kunigaikštystės pasienis, Oršos pavietas, Palenkės ir Smolensko vaivadijos ir kiti. Tokie planai apima dideles teritorijas, todėl juose rečiau vaizduojami smulkūs kraštovaizdžio objektai. Vis dėlto ir į tokių planų kūrėjų akiratį patekdavo svarbiausi vietovės orientyrai (reljefas, gyvenviečių, upių ir kelių tinklai, išskirtiniai riboženkliai, pavyzdžiui, Lietuvos ir Kuršo kunigaikštystės pasienyje stūksantis akmuo su iškaltais herbais).

¹⁹ BUTVILAITĖ, Rasa. *Architektūros studijos Vilniaus universitete 1773–1832 metais*. Vilnius, 2009, p. 168.

²⁰ Ten pat.

²¹ *Vilniaus bernardinų vienuolyno planai* [rankraščiai]. Vilnius, 1799 metų (VUB RS F23–58/1–7, 7 lap.) ir 1800 metų (VUB RS F23–57/1–8, 8 lap.).

LDK KRAŠTOVAIZDŽIO ŽENKLAI XVI A.–XIX A. PIRMOS PUSĖS ŽEMIŲ PLANUOSE

Visus rankraštiniuose planuose vaizduojamus objektus galima suskirstyti pagal tipus į hidrografinius (upės, ežerai, balos, tvenkiniai, jūros, kita), reljefo formų (aukštumos, lygumos, įdubos, grioviai, salos, slėniai, kalvos, kita), žemės dangos (miškai, girios, parkai, raistai, pelkės, dirvonai, ganyklos, kita), gyvenamųjų vietų (miestai, kaimai, smuklės, viensėdžiai, dvarai, palivarkai, sodybos, bažnytkaimiai, kita), susisiekimo (keliai, vieškeliai, lieptai, kita) bei istorinius ir kultūrinius (piliakalniai, pilkapiai, pakelės kryžiai, koplytstulpiai, maldos namai, malūnai, kapinės, kita) objektus.

a) Hidrografiniai objektai

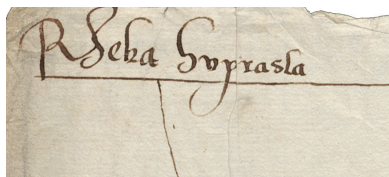
Vandens telkiniais, kaip svarbiais susisiekimo keliais, keliaudavo žmonės, gabendavo prekes. Hidrografiniai objektai yra puikūs orientyrai, žinomi ne tik vietiniams gyventojams, bet ir viso krašto bei regiono keliautojams. Kartografijos tyrinėtoja Valeri Kivelson nurodo, kad būtent tokie objektai kaip upės ir upeliai, taip pat žemumos, grioviai, keliai tapdavo pagrindiniu orientyru sprendžiant ginčus dėl žemės, nors daugelis šių objektų per tam tikrą laiką galėjo pasikeisti²². Nuo seno upės būdavo naudojamos ne tik prekybos tikslais, bet ir karo žygiuose²³, todėl jos visada minimos krašto kelionių aprašymuose. Upių tinklo svarbą rodo ir gausiai rankraštiniuose kartografiniuose šaltiniuose aptinkami hidrografiniai objektai: upės, upeliai, ežerai. Rečiau pažymėdavo brastas ir balas. Šiuos objektus matome ir valstybinių matininkų, ir moksleivių sukurtuose žemių planuose.

Seniausiuose LDK planuose upės išreiškiamos linijomis. Pavyzdžiui, XVI a. antros pusės Palenkės planuose matoma daug upių, pavaizduotų viena arba dviem linijomis²⁴. Kai kuriuose planuose linijos storis nuro-

²² КИВЕЛЬСОН, Валери. *Картографии царства*, p. 92.

²³ ČELKIS, Tomas. Keliais po viduramžių Lietuvą. II: XIII–XV amžiaus pradžios karo žygių sąlygos, p. 128–129.

²⁴ Planų publikaciją žr.: ALEXANDROWICZ, Stanisław. *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku. Kwartalnik historii kultury materialnej*, Rok XIV, nr. 2, p. 279–306.

2 PAV. Supraslės upė (Palenkė). [S. l.], [1536]. VUB RS F23–134

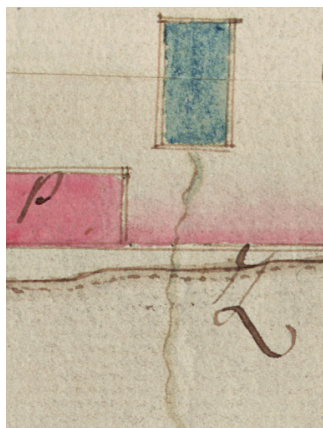
3 PAV. Upė Pietinis Bugas (Ukraina). [S. l.], [XVII a. pr.]. VUB RS F23–128

dydavo upės plotį: kuo storesnė ir ryškesnė linija, tuo didesnė upė. Kiek vėliau upes pradėjo vaizduoti dviem lygiagrečiomis linijomis. Erdvė tarp dviejų linijų gali būti palikta tuščia, užpildyta spalva arba mažesniais brūkšniais, išreiškiančiais upės vandens tėkmę. Ilgainiui, upių vaizdavimas įgauna šiek tiek daugiau detalių. XIX a. pirmos pusės upės jau dažnai turi jų tėkmės kryptį nurodančią strėlę (4 pav.); kartais šalia upių arba vaizduojamos pelkėtos pakrantės, grioviai, užliejamos pievos.

Dviejuose Ukrainos teritorijų rankraštiniuose planuose yra upių ištakų (šaltinių) atvaizdas – apskritimas²⁵.

4 PAV. Dauguvos upė Polocke (Baltarusija). [Polockas], 1802. VUB RS F23–108/1

5 PAV. Grafų Pliaterių valdoje Vilniuje Vingrių priemiestyje esantis šulinys. [Vilnius], [XVIII a. pabaiga]. VUB RS F23–155

²⁵ DELANO-SMITH, Catherine. Signs on printed topographical maps, p. 545.

Nuo seno LDK kraštas buvo garsus ežerų gausa, tačiau jų žemių planuose pasitaiko rečiau. Greičiausiai tai lemia, kad šiame planų rinkinyje beveik nėra planų iš dabartinės Lietuvos Aukštaitijos regiono, kur ypač daug ežerų, arba gali būti, kad dirbami laukai išsidėstydavo šiek tiek nuošaliau. Pasitaikantys planuose smulkūs ežerai vaizduojami kaip įvairių formų objektai, dažniausiai nuspalvinti arba vandens paviršius pažymėtas brūkšniais. Kai kurių ežerų trimatį vaizdą paryškina šešėlis. Didesnio mastelio planuose arba žemėlapiuose būna puikiai išreikšta vietovės hidrografinė sistema. Pavyzdžiui, 1800 metų Trakų pavieto žemėlapyje pažymėtos upės, į jas įtekantys maži upeliai, užtvankos, spalvomis paryškintos užliejamos pievos ir pelkės²⁶. Šiame žemėlapyje gausu ir kitų geografinių objektų, apie kuriuos bus kalbama toliau. Privačių valdų planuose kartais būna dirbtinių kanalų, tvenkinių, o miestų planuose – šulinių, kurie dažniausiai vaizduojami taisyklingo stačiakampio formos, taip pabrėžiama, kad šie vandens telkiniai dirbtinai sukurti.

b) Reljefo formų objektai

LDK geografinė padėtis lėmė reljefo objektų vaizdavimą planuose. Šioje teritorijoje nėra didelių kalnų bei aukštumų, jų nerandame ir rankraštiniuose LDK žemių planuose. Ankstyviausiuose XVII a. Pietinio Bugo apylinkių planuose vaizduojamas tik vienas kalnas (lenk. *Lysa Gora*), o greičiausiai kalva (6 pav.), kuri yra labai išraiškinga visame lygumų kraštovaizdyje²⁷. Sunku tiksliai nustatyti, ar tai natūraliai susiformavusi kalva, žmonių supiltas kauburys; tai liudytų jos padėtis: ji išsidėsčiusi valdos ribos – kapčių eilės pabaigoje, yra pati didžiausia iš jų. Galbūt į šį klausimą galėtų atsakyti detalesni geografiniai krašto tyrimai.

Daugiau reljefo formų objektų aptinkame įvairių mokyklų mokinių sudarytuose žemių planuose, kuriuose siekta perteikti kuo daugiau apylinkinio kraštovaizdžio detalių. Antai Vilniaus bernardinų vienuolyno

²⁶ *Mapa powiatu Trockiego z sześciu parafii złożona, zrysowana w r[ok]u 1800 mę[sia]cu juni...* [rankraštinis žemėlapis]. [S. l.], 1800. VUB RS F23–48.

²⁷ ČELKIS, Tomas, KARPOVA, Valentina. Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei priklaususių žemių „veidrodžiai“, p. 55–59.

planuose mokiniai tiksliai pavaizdavo Vilniaus apylinkėse esančias kalvas (lenk. *gora*): Trijų Kryžių, Bekešo bei Stalo kalnus (8 pav.).

Kalnai ir kalvos planuose ir žemėlapiuose vaizduojami horizontaliai su perspektyva²⁸. Tai yra seniausias šių objektų vaizdavimo būdas, siekiantis dar priešistorinius laikus. Kalnuotose vietovėse toks kalnų vaizdavimas profiliu turėjo praktinę reikšmę – pavaizduoti visame kalnų masyve išsiskiriantys atskiri kalnai tapdavo orientyrais. Pagal tokią kalnų projekciją galima spręsti apie geologinę kalnų sandarą, kalnų masyvų vientisumą ir netgi žemėlapių ir planų kūrėjų padėtį kalnų atžvilgiu piešimo metu²⁹. Kita vertus, toks simbolių arba ženklų, išreiškiančių geografinį objektą, vaizdavimas šonu taip,

6 PAV. Plikasis kalnas Vinicos srityje, Ukraina. [S. l.], [XVII a. pradžia]. VUB RS F23–128

7 PAV. Mišku apaugusios kalvos netoli Vištelionių (Trakų rajonas). [S. l.], 1800. VUB RS F23–48

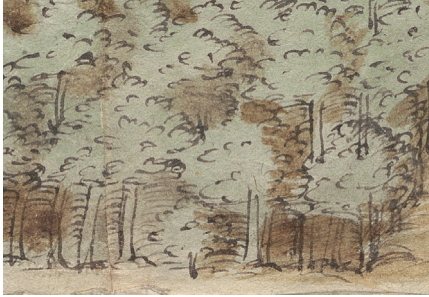
8 PAV. Bekešo kalnas ir bokštas (*altanka*) Vilniuje. [Vilnius], 1799. VUB RS F23–58/7

²⁸ DELANO-SMITH, Catherine. Signs on printed topographical maps, p. 549.

²⁹ Ten pat.

kaip žmogus mato vaizduojamą objektą realiame gyvenime, pabrėžtinai įtaigus žmogaus sąmonei. Jis sąmoneje atkartoja pažįstamą vaizdą, o ne jo geometrinę projekciją³⁰.

c) Žemės dangos objektai

9 PAV. Lapuočių miškas prie Pietinio Bugo upės (Ukraina). [S. l.], [XVII a. pr.]. VUB RS F23–133

Keliaudamas po LDK XVI a. Sigizmundas Herberšteinas rašė: „Lietuva (Lietuva diplomatas vadino visą tuometinę LDK teritoriją ir kai kurias šalia esančias ribines žemes, – pastaba V. K.-Č.) labai miškinga; joje yra ir milžiniškų pelkių, ir daugybė upių <...>.“³¹ Miškingą kraštą mini ir kiti keliautojai³², šį faktą patvirtina ir senojoje kartografijoje ap-

tinkamų žemės dangos objektų atvaizdų gausa. Miškus ir krūmynus, pelkes ir raistus vaizduojančių simbolių dažnai būna ir kadastriniuose žemėlapiuose. Tai, aišku, rodo žemės paskirties fiksavimo poreikį tokiuose planuose. Šių laikų mokslininkui tai neįkainojamas senjo kraštovaizdžio reliktas.

Didesnio mastelio žemėlapiuose ir planuose miškai, pelkėtos vietovės dažnai išreiškiami apytiksliai nurodant jų vietą: jie prasideda „kažkur čia“ ir baigiasi „kažkur ten“. Tokie masyvai nedetalizuoja konkretaus miško, o išreiškia bendrą miškingų plotų vietą. Tam, kad būtų aišku, jog vaizduojamas miškas, pirmame plane dažniausiai nupiešiami medžiai. Kaip nurodo kartografijos tyrinėtoja V. Kivelson, senųjų žemėlapių kūrėjai patys sprendė, kaip vaizduoti aplinkinį pasaulį ir didelius miškingus plotus dvimatėje er-

³⁰ THÜRLEMANN, Felix. Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūšies geografiniuose žemėlapiuose, p. 63.

³¹ ГЕРБЕРШТЕЙН, Сигизмунд. *Записки о Московии*. Москва, p. 192.

³² Žlt.: *Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*. Vilnius, 1983. 224 p.

dvėje³³. Tik nuo jų erdvinio ir estetinio suvokimo priklausė, kaip tiksliai bus nurodytas geografinis objektas: užrašu tuščiam plove arba labai kruopščiu medžių piešiniu. Abiem atvejais žiūrovą pasiektų ta pati informacija – kad šiame žemėlapiu plove vaizduojamas miškas, tik antruoju atveju tos informacijos būtų šiek tiek daugiau. Senuosiuose XVII a. kartografiniuose šaltiniuose medžiai piešiami ikonografiškai tiksliai, galima atskirti netgi kai kurių medžių rūšis, miškų tipus (lapuočius, mišrius miškas ir kita). Medžiai vaizduojami profiliu, kad būtų gerai suvokiami žiūrovui. Ilgainiui planuose miškai pradėdami vaizduoti abstrakčiais simboliais, kartais juos išreiškia simetriškai pasikartojančių stilizuotų medžių figūros be aiškių medžių rūšies biologinių požymių. XIX a. kadastriniuose žemėlapiuose laukus, pelkes ir miškus kartais išreiškia žalios spalvos plotai su atskirais medžių simboliais, kurių tankis nurodo vaizduojamą objektą (miškas, krūmynai, pelkės, pievos, kita).

10 PAV. Mišrus miškas Lužkų kaimo (Baltarusija) apylinkėse. [S. l.], 1802. VUB RS F23–74

11 PAV. Briedis ir laukinių bičių avilys miške Goniondo dvaro (Palenkė) apylinkėse. [S. l.], [XVI a. II pusė]. VUB RS F23–135

³³ КИВЕЛЬСОН, Валери. *Картографии царства*, p. 142.

12 PAV. Vilniaus bazilijonų ir Šumsko dominikonų valdų atribojimo plane pavaizduotas raistas (*Roysto*), pelkė (*Moch*) bei riboženkliai medžiai. [Vilnius], [XVIII a. II pusė]. VUB RS F23–40

13 PAV. Ariami laukai prie Hulevičių (Ukraina) kaimo. [S. l.], [XVII a. pradžia]. VUB RS F23–128

Kartais žemėlapiuose galima aptikti laukinių gyvūnų piešinių. Pavyzdžiui, XVII a. pradžios Goniondzo, Knišino ir Tikocino (Palenkės vaivadija) valdų ribų žemėlapyje³⁴ nu pieštame miške matyti briedis, o netoliese jo – medyje įkeltas avilys su skraidančiomis aplink bitėmis (11 pav.). Įdomu ir tai, kad briedis pavaizduotas labai tikroviškas, yra išlaikytos gyvūno kūno proporcijos. Stebina briedžio ir aplinkinių objektų santykis. Briedis, kaip ir bičių avilys medyje, yra gerokai didesni negu kiti miško medžiai arba netgi pamiškėje esantys kaimai. Galima spėti, kad žemėlapiu autorius šiuos objektus sąmoningai pavaizdavo didesnius, norėdamas pabrėžti miško dydį ir tankį, kuriame knibždėti knibžda laukų žvėrių ir gausu laukinių bičių.

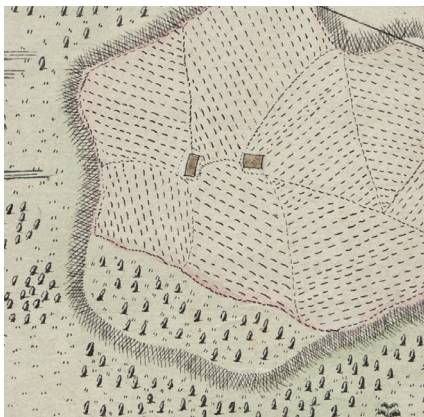
Tyrinėtoja Catherine Delano-Smith nurodo, kad pelkės Europos žemėlapiuose pradėtos vaizduoti nuo XVI a. vidurio, kaip sudarančios natūralias kliūtis keliaujantiems³⁵. Raistų ir pelkių yra ir LDK kraštovaizdyje. Dažniausiai

³⁴ *Sziedm fiserunkow granicz Knyscinskiach, Thicoczkich, Grodzienzkich i inszich*: [rankraštinis planas]. [S. l.], [XVII a. pr.]. VUB RS F23–135.

³⁵ DELANO-SMITH, Catherine. Signs on printed topographical maps, p. 554.

šie žemės dangos objektai vaizduojami žemės projekcija „iš paukščio skrydžio“, pabrėžiant pelkėtas vietas abstrakčiais simboliais (nedideliais horizontaliais brūkšniais, žyminčiais vandens paviršiu), atitinkama spalva arba tiesiog užrašais (lenk. *bloto, rojsto*). Rečiau pelkes žymi vaizdiniai ženklai arba žemaūgiai augalai (žolė, krūmokšniai).

Planuose dažnai vaizduojami dirbami laukai, dirvonai bei ganyklos. Ypač tikslūs šie agrariniai objektai fiksuojami kadastriniuose planuose, kurių pagrindinis tikslas yra išmatuoti ir įtraukti į kadastrą privačią nuosavybę. Dažnai laukus išreiškia „iš paukščio skrydžio“ matomi plotai, užpildyti tam tikra spalva arba abstrakčiais simboliais (pavyzdžiui, lygiagrečių nutrūksta-
mų brūkšnių linijomis pažymint arimus). Įdomu tai, kad daugumoje ankstyvųjų žemių planų nėra aiškiai užfiksuota agrarinė laukų paskirtis, tai tiesiog tušti plotai, vietos be medžių, kuriuose žemės paskirtis nedetalizuota. Viename XVII a. pradžios Pietinio Bugo apylinkių plane prie Hulevičių kaimo užfiksuotas bene vienintelis dirbamų laukų vaizdas (13 pav.). Jis vaizduojamas ne „iš paukščių skrydžio“ (iš viršaus), o su perspektyva, kaip ir kiti šio plano geografiniai objektai.

14 PAV. Telšių pavieto mokyklų mokinių plane pavaizduotas kaimas ir dirbami laukai šalia jo. [Telšiai], 1806. VUB RS F23–44

d) Gyvenamųjų vietų objektai

Kaip valstybės susiformavimo laikotarpiu jos sienos evoliucionavo aiškiai nusistovėjusios linijos link³⁶, taip ir kartografijoje senieji ženklai, labiau primenantys žmogui įprasto vaizdo projekciją – paveikslą, įgavo

³⁶ ČELKIS, Tomas. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje, p. 89–96.

abstraktaus geometrinio simbolio formą³⁷. Mūsų aptariamo rinkinio dokumentai patvirtina, kad nėra aiškios perėjimo datos, tai yra ilgas procesas nuo vaizdinio (angl. *picture map*) iki pamatuojamo topografinio žemėlapiu (angl. *scale map*), nuo piešinio iki ženklų ir simbolių struktūros³⁸. Kartais XIX a. kadastriniame plane, kuriame visi objektai jau įgavę griežtas geometrines formas, gali būti vieno tipo gyvenvietė

arba joje išryškinti atskiri istoriniai ir kultūriniai objektai, kurie dar bus nupiešti vaizdingai, su daug tikslių smulkių detalių, kaip aiškus skiriamasis kraštovaizdžio ženklas.

15 PAV. Goniondzas (Palenkė).
[S. l.], [1545–1564], VUB RS F23–131

LDK kraštovaizdį vaizduojančiuose planuose galima aptikti miestų, kaimų, vienkiemių, dvarų, palivarkų, sodžių, smuklių ir kitų tipų gyvenviečių. Senuosiuose žymių kartografų žemėlapiuose galima matyti keturis pagrindinius gyvenviečių vaizdavimo būdus: 1) profiliu, 2) su perspektyva, 3) „iš paukščio skrydžio“ ir 4) specialiu ženklu arba simboliu³⁹.

Nors šie tipai išskirti analizuojant publikuotus kartografinius šaltinius, tačiau juos visus pastebime ir rankraštiniuose kartografijos šaltiniuose. Jie būdingi ne tik gyvenvietėms, bet ir kitiems plane vaizduojamiems geografiniams objektams: visi jie perteikiami plane arba žemėlapyje išlaikant pasirinktą techniką.

Palenkės vaivadijoje esančio XVI a. vidurio Goniondzo dvaro valdų plane visos gyvenvietės pavaizduotos profiliu. Tai plokščias vaizdas, atkartojantis geografinio objekto realistinį dvimatį vaizdą (15 pav.). Visos plane vaizduojamos gyvenvietės yra skirtingos, tad galima spėti, kad plano braižytojas atkartojė jam žinomų gyvenviečių kontūrus, išryškin-

³⁷ HARVEY, Paul D. A. *The history of topographical maps*, p. 14.

³⁸ Ten pat.

³⁹ DELANO-SMITH, Catherine. Signs on printed topographical maps, p. 560.

16 PAV. Pykovo (Ukraina) miesto vaizdas. Mieste perspektyviai pavaizduota bažnyčia, pilis bei gyvenamieji namai. [S. I.], [XVII a. II pusė]. VUB RS F23–133

damas žinomiausius tam tikros gyvenvietės architektūrinius objektus. Panašūs yra ir kiti Palenkės vaivadijos planai: gyvenvietės juose vaizduojamos vaizdžiai, profiliu, kartais išryškinant konfesinius pastatus arba valdovo pilį. Ne visada išlaikomos ir gyvenviečių proporcijos kitų objektų atžvilgiu, tačiau dažniausiai apylinkių centrai ir didžiausi miestai dominuoja savo dydžiu. Ukrainos Vinicos apylinkių planuose aptinkame ir antrąjį gyvenviečių vaizdavimo tipą – perspektyvinį gyvenvietės vaizdą (16 pav.). Tai grupė kelių arba keliolikos pastatų, išdėstytų ir pavaizduotų taip, kad žiūrovas pajustų perspektyvą, kurią plano kūrėjas stengiasi sustiprinti šviesos ir šešėlio žaismu. Tai bandymas atkurti trimatį vaizdą plokštumoje.

Ketvirtos klasės mokinio Juozapo Kolendovskio parengtas Bresto

17 PAV. Bresto miesto vaizdas „iš paukščio skrydžio“. [Brestas], 1802. VUB RS F23–65

18 PAV. Gurstiškės kaimas (Skuodo rajonas). Matomas kaimas, aptvertas tvora. [Skuodas], [XVIII a. pabaiga]. VUB RS F23–9

19 PAV. Gatvinis Kuosinės kaimas (Vilniaus rajonas). [Vilnius], 1787. VUB RS F23–39

oforte⁴¹), galime daryti prielaidą, kad panašumų yra. Vėlyvuose planuose arba didelio mastelio žemėlapiuose miestai dažnai žymimi tam tikru ženklu arba simboliu.

Panašiai vaizduojamos ir kitos gyvenvietės. Tyrinėtoja V. Kivelson išskiria kelis kaimų vaizdavimo būdus XVII a. Rusijos kartografiniuose šaltiniuose: kvadratinių kaimo trobų su trikampaiais stogais linija arba trimatis kaimo namų vaizdas, gausiai dekoruotas architektūrinėmis detalėmis⁴². Tokių vaizdų randame ir buvusių LDK žemių kartografijoje. XVII a. pirmos pusės Vinicos apylinkių planuose kaimai, kaip ir kitos gyvenvietės, vaizduojamos vaizdžiai, su perspektyva, kurią paryškina še-

miesto planas iš dalies galėtų atitikti miesto, pavaizduoto „iš paukščio skrydžio“ tipą⁴⁰. Šiame plane vaizduojama dominikonų, bazilijonų, jėzuitų, bernardinų, bernardinų vienuolynai, bažnyčios bei valdos mieste (17 pav.). Vaizdą matome iš viršaus, tačiau bažnyčios pavaizduotos šonu. Sunku pasakyti, kiek vaizduojami maldos namai atitiko tikrovę, nes po Antrojo pasaulinio karo Brestas pasikeitė neatpažįstamai. Palyginę šį planą su negausia ikonografinė Bresto medžiaga (pavyzdžiui, panoraminis Bresto vaizdas 1696 metais pagal Erico Dahlbergo piešinį sukurtame

⁴⁰ *Mapa części miasta Brzescia z gruntami przyległemi wymierzona przez uczniow klasy 4tej...* [rankraštinis planas]. [Brestas], 1802. VUB RS F23–65.

⁴¹ *Urbs et Castellum Brzestzie Litewski à S.R.M. Sueciae, die II. Maiji 637, die Vero 13. ejusdem mensis deditone Occupatum, una cum operibus jussu S.R.M. ...* [Ofortas] Nürnberg, 1696. VUB Grafikos kabinetas, Šve IE–1.

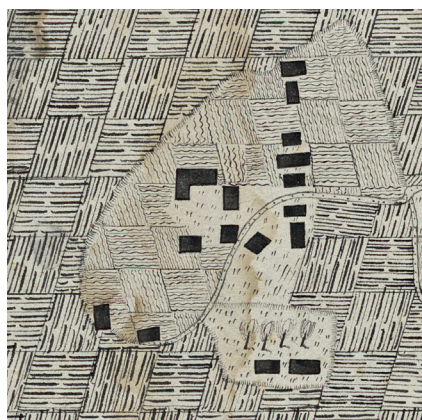
⁴² КИВЕЛЬСОН, Валери. *Картографии царства*, p. 124.

šelio žaismas. O štai ankstyvesniuose XVI a. pabaigos Palenkės vaivadijos planuose kaimai dažniausiai vaizduojami plokšti dvimatėje erdvėje. Jie išreiškiami apskritimo ženklų, kurio viduje pateikiamas toponimas. Kartografijos tyrinėtoja C. Delano-Smith apskritimu žymimą gyvenvietę sieja su nutolusiomis, izoliuotomis gyvenvietėmis⁴³. Tačiau tradicija vaizduoti gyvenvietes apskritimu būdinga ir gretimų Rusijos teritorijų seniesiems žemėlapiams. V. Kivelson tokį gyvenviečių žymėjimą apskritimu sieja ne su izoliacija, o veikiau su apsauga bei teritorijos kontrolės mechanizmu⁴⁴. Tokie apskritimai erdvėje reiškė teritorijos kolonizaciją, o centrinei valdžiai skelbė apgyvendinimo mastus ir žemvaldžių turtus.

Planuose taip pat matome dvarų, palivarkų, vienkiemių, smuklių, gyvenviečių. Dvarus ir palivarkus dažniausiai vaizduoja atokiau nuo kaimo stovintis pastatas su priedais (lenk. *dwor*, *folwark*).

20 PAV. Bažnytkaimis netoli Baisogalos (Radviliškio rajonas). [S. l.], 1753. VUB RS F23–2

21 PAV. Antonovo kaimas (Baltarusija). [S. l.], 1838. VUB RS F23–106

⁴³ DELANO-SMITH, Catherine. Signs on printed topographical maps, p. 563.

⁴⁴ КИВЕЛЬСОН, Валери. *Картографии царства*, p. 129.

22 PAV. Zamošės dvaras (Baltarusija) su matoma vienabokšte bažnyčia. [S. l.], 1810. VUB RS F23–68

e) Susisiekimo objektai

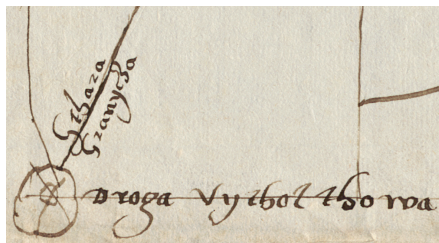
Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio lėšomis 1613 metais išleistame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapyje rašoma: „Ši šalis iš visų pusių turi gerus neklaidžius ir lengvai važiuojamus kelis (priešingai kai kurių rašytojų nuomonei, kad į ją galima patekti tik žiemą), ir keliautojas, vykdamas iš Lenkijos, gali čia ateiti (kaip sakoma) nesuslapęs kojų.“⁴⁵ Tiriant ankstyvąją LDK sausumos kelių raidą galima remtis valstybių diplomatų, pasiuntinių ir pirklių kelionių liudijimais, XIV a. Vokiečių ordino kronikomis, kuriose aprašyti žygiai ir keliavimo lietuvių žemėse sąlygos⁴⁶.

23 PAV. Kelių ir gyvenviečių tinklas Trakų paviete, Vievio apylinkėse (Elektrėnų savivaldybė). [S. l.], 1800. VUB RS F23–48

⁴⁵ *Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai*, p. 84.

⁴⁶ ČELKIS, Tomas. Keliais po viduramžių Lietuvą. II: XIII–XV amžiaus pradžios karo žygių sąlygos, p. 125.

24 PAV. Vytauto kelias (lenkų k. *Droga Vytboldowa*) Palenkėje. [S. I.], 1536. VUB RS F23–134

25 PAV. Sienos ženklas netoli Raigardo (Palenkė). [S. I.], [XVI a. II pusė]. VUB RS F23–135

Keliai taip pat yra vieni pagrindinių orientavimosi erdvėje objektų: jie minimi valdų inventoriuose ir vyskupijų vizitacijose. Akivaizdu, kad miškingoje ir gana retai apgyvendintoje LDK teritorijoje kelių sistema labai priklausė nuo geografinių bei klimatinių sąlygų: kliūtimis tapdavo miškai, upės, kalvos ir ypač pelkės, o dauguma kelių būdavo važiuojami tik žiemą⁴⁷. Geri keliai jungdavo svarbiausius arba didesnius centrus, mažais vietinės reikšmės keliukais buvo susisiekiama tarp smulkių gyvenviečių. Tokių kelių tinklą matome ir rankraštiniuose kartografiniuose šaltiniuose. Ankstyvuosiuose rankraštiniuose planuose ir žemėlapiuose dažniausiai nurodomi tik svarbiausi vieškeliai, kaip pagrindiniai orientyrai erdvėje. Kadastriniuose planuose dažnai nurodomi ir smulkesni vietiniai keliukai. Buvus gerai išplėtotą kelių tinklą rodo 1800 metų dalies Trakų pavieto žemėlapis, kuriame matome vieškelius (*gościnniec*), pašto kelius (*trakta pocztowe*) bei vietinius kelius (*drogi pastykularne*)⁴⁸ (23 pav.). Tokiam gerai išplėtotam sausumos kelių tinklui susidaryti prireikė laiko.

⁴⁷ Ten pat, p. 130.

⁴⁸ *Mapa powiatu Trockiego z sześciu parafii złożona, zrysowana w rok[u] 1800mMę[sia]cu junii...* [rankraštinis žemėlapis]. [S. I.], 1800. VUB RS F23–48.

Keliai šaltiniuose dažniausiai vaizduojami viena arba dviem lygiagrečiomis linijomis, brūkšniais, arba ištisinėmis linijomis. Senuosiuose Palenkės vaivadijos planuose užfiksuotas vadinamasis Vytauto kelias (24 pav.). Kaip nurodo istorikas Tomas Čelkis, kunigaikščio Vytauto valdymo laikais klostėsi nauji valstybių politinių organizacijų nulemti keliai, kurie dažniausiai išliko gyventojų atmintyje kaip Vytauto keliai⁴⁹. XVI a. antros pusės Knišino, Tikocino, Raigardo bei Goniondzo dvarų žemių valdų žemėlapyje prie kelio pavaizduotas valstybinės sienos ženklas – ilgas smailas stulpas netoli gyvenvietės (25 pav.).

Keliams dažnai kliūtimis tapdavo upės, per kurias būdavo statomi tiltai. Jų svarbą valstybės ekonominiam gyvenimui patvirtina gausiai LDK valdovų suteikiamos privilegijos bajorams ir miestiečiams statyti tiltus bei rinkti iš važiuojančiųjų muitus⁵⁰. Seniausi tiltai buvo mediniai. Istorikas Laimontas Karalius išskiria keturis medinių tiltų tipus: 1) tiltai iš atremtų į upės krantus medinių sijų, 2) pontoniniai tiltai, statomi per dideles upes, 3) mediniai poliniai tiltai ir 4) „tvirtieji“ tiltai: su tvirtomis medinėmis arba mūrinėmis atramomis⁵¹.

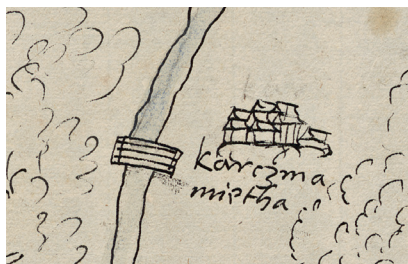
26 PAV. Kelijų tinklas Aukštadvario dominikonų Čižiūnų kaimo ir Tamašios palivarco apylinkėse (Trakų rajonas). [Aukštadvaris] 1818. VUB RS F23–35

50. Seniausi tiltai buvo mediniai. Istorikas Laimontas Karalius išskiria keturis medinių tiltų tipus: 1) tiltai iš atremtų į upės krantus medinių sijų, 2) pontoniniai tiltai, statomi per dideles upes, 3) mediniai poliniai tiltai ir 4) „tvirtieji“ tiltai: su tvirtomis medinėmis arba mūrinėmis atramomis⁵¹. Daugelyje aptariamų rąkštinių kartografinių šaltinių rinkinio planuose tiltai vaizduojami kaip atraminės

⁴⁹ ČELKIS, Tomas. Keliais po viduramžių Lietuvą. I: XIII–XV a. pirmosios pusės sausumos kelių samprata, p. 62.

⁵⁰ KARALIUS, Laimontas. Tiltai, pervažiuojamieji perkolai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2008 metai, 2009, nr. 1, p. 8.

⁵¹ Ten pat, p. 9–10.

27 PAV. Atraminis tiltas per Mėtos upę (Palenkė). [S. l.], [XVI a. II pusė]. VUB RS F23–135

28 PAV. Polinis tiltas su atramomis (?) per Vilnelės upę Vilniuje. [Vilnius], 1799. VUB RS F23–58/5

medinės konstrukcijos (27 pav.). Nemažai yra ir polinių tiltų. Atrodo, kad kai kurie poliniai tiltai pavaizduoti su atramomis (28 pav.).

Be tiltų, kartais matome kitokių perkėlų per upes arba klampynes. Šias vietas planuose žymėdavo užrašais – brasta (lenk. *brod*), kelto perkėla (lenk. *promu przepływu*). Viename XIX a. pradžios žemėlapyje mokinys netgi pavaizdavo plaustą, pririštą prie kranto (30 pav.).

Laukagalio kaimo žemių ribų plane pažymėtas dar vienas įdomus persikėlimo per klampias vietas įrenginys – žemgrinda (lenk. *grobla*): nedidelis trimis brūkšnių eilėmis pažymėtas kelio ruožas, aiškiai išsiskiriantis iš kitos kelio linijos (31 pav.). Žemgrindos – tai žemės pylimai, kartais papildomai iš viršaus sutvirtinti medžių šakomis arba akmenimis, dažniausiai įrengiami klampiose vietovėse⁵². Taip pat galima spėti,

29 PAV. Brasta šalia kunigaikščių Oginskių žemių (Baltarusija). [S. l.], [1789–1790]. VUB RS F23–100

30 PAV. Keltas per upę. [S. l.], [XIX a.]. VUB RS F23–146

⁵² Ten pat, p. 19.

31 PAV. Žemgrinda prie Laukagalio kaimo (Kaišiadorių rajonas). [S. l.], [1785]. VUB RS F23–10

32 PAV. Medgrinda Naujininkų valsčiuje, Veliuonos seniūnijoje. [S. l.], 1753. VUB RS F23–16

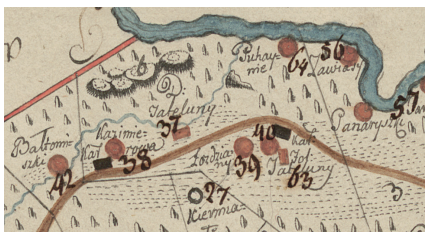
kad dviejuose rinkinio planuose yra pavaizduotos medgrindos – rąstais arba akmenimis grįstas kelias per pelkę, kuris galėdavo driektis ne vieną kilometrą. Planuose medgrindos vaizduojamos tam tikrą kelio ruožą pažymėjus trumpais skersiniais brūkšniais (32 pav.).

f) Istoriniai ir kultūriniai objektai

Planuose bei žemėlapiuose dažnai būna įvairių istorinių ir kultūrinių objektų, kurie nėra originali kraštovaizdžio detalė, bet žmogaus veiklos rezultatas. Labiausiai aplinkinį peizažą įvairina piliakalniai, pillkapiai ir kitokie dideli dirbtiniai objektai. Aptariamo rinkinio planuose pasitaiko piliakalnių atvaizdų. Jie dažnai vaizduojami kaip kalvos ir kalnai – vieno arba grupės kalvų su plokščia viršūne perspektyvinis vaizdas. Daugiausia piliakalnių pavaizduota jau minėtame 1800 metų Trakų pavieto plane. Jame matome ištisas piliakalnių grupes prie Neries ir Vokės upių (33 pav.).

Be piliakalnių, planuose vaizduojami įvairūs žmogaus sukurti architektūriniai objektai. Įvairių konfesijų bažnyčios bei vienuolynai yra neatsiejama buvusių LDK žemių kraštovaizdžio dalis. Aptariamame rinkinyje yra išlikę Vilniaus, Gardino, Slanimo, Minsko ir Polocko

bernardinų vienuolynų detalūs geometriniai 1799–1806 metų planai, parengti šių vienuolynų parapinių mokyklų mokinių. Vaizduodami miestus, planų kūrėjai panoramoje dažnai išryškindavo juose esančias bažnyčias. Jas vaizduodavo pastatai su kryžiais viršuje, dažnai aukščiau išsiskiriančiais iš bendro miesto vaizdo. Bažnyčios piešiamos tokiu pat stiliumi, kaip ir kiti tame plane pavaizduoti geografiniai objektai (plokšti, vaizdingi arba tiesiog simboliai). Bažnyčių pastatai gali būti neidentifikuojami bendroje miesto panoramoje arba turėti specialių, konkrečiai religinei konfesijai arba konkrečiam architektūriniam stiliui būdingų ženklų (katalikų arba stačiatikių kryžiai, vienabokštis arba dvibokštis fasadas, kita). Kaimų ir kitų gyvenviečių bažnyčios vaizduojamos atskiru pastatu su kryžiumi viršuje. Be bažnyčių, kartais planuose galima matyti kapinių supamas koplyčias arba pakelės kryžius. Įdomus yra XVIII a. pabaigos planas, kuriame vaizduojamos Vilniaus dominikonams ir kunigaikščiams Oginskiams priklausiusių

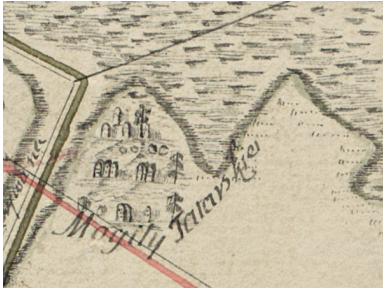
33 PAV. Piliakalnių grupė prie Neries. [S. I.], 1800. VUB RS F23–48

34 PAV. Piliakalnis pamiškėje. [S. I.], [XIX a. pradžia]. VUB RS F23–149

35 PAV. Šv. Stepono bažnyčia Vilniuje. [Vilnius], [XVIII a. pabaiga]. VUB RS F23–155

36 PAV. Totorių kapinės prie Vardomičių dvaro (Baltarusija). [S. l.], [1789–1790]. VUB RS F23–100

žemių ribos⁵³. Jame nupieštos žydu ir totorių kapinės, kurias vaizduoja kitokia negu katalikų kapinėse antkapių statymo tradicija (36 pav.).

Dar vienas objektas, dažnai aptinkamas kartografiniuose šaltiniuose, – vandens ir vėjo malūnai. Ankstyvuosiuose planuose dažniausiai vaizduojami vandens malūnai (37 pav.). Jie nupiešti vaizdžiai, iš perspektyvos arba plokšti, priklausomai nuo kitų plane vaizduojamų objektų tipo. Dažniausiai juos mato-

me šalia smuklių, perkėlų, sankryžose arba šalia didelių miestų. Vandens malūnus piešdavo kaip pastatus su vandens ratu šalia. Ilgainiui, kartografijos objektams įgaunant geometrinius simbolius, vandens malūnus imta vaizduoti tiesiog vandens rato simboliu, šalia kurio kartais nurodyta konkretni jo buvimo vieta. Kartais malūnai žymimi apskritimu su tašku viduje arba apie malūno buvimą skelbia užrašas (lenk. *młyn*). Vėjo malūnus vaizduodavo rečiau (38 pav.). Dažniausiai tai sausumoje stovintis kūgio formos pastatas su įrengtais sparnais viršuje.

37 PAV. Vandens malūnas netoli Goniondzo dvaro (Palenkė). [S. l.], [1545–1564]. VUB F23–131

38 PAV. Stiebinis vėjo malūnas Zabielių dvaro (Baltarusija) apylinkėse. [S. l.], 1807–1808. VUB RS F23–112/7

⁵³ [Mapa rozgraniczenia majątności XX dominikanów Wileńskich z dobrami xiążąt Ogińskich w pow. Prużańskim] [rankraštinis planas]. [S. l.], [1789–1790]. VUB RS F23–100.

Kadastriniuose planuose labai svarbūs objektai yra valdas atskiriantys riboženkliai. Pirmos privačios žemėvaldos ribos dažniausiai atitikdavo geografinius objektus (miškas, ežeras upė, kita), tačiau ilgai neiatsirado poreikis sukurti dirbtinus riboženklius (pažymėti medžiai, akmenys su iškaltais ženklais, supilti kapčiai)⁵⁴. Iš kitų įdomesnių objektų, kuriuos pavyko rasti planuose, galėtume paminėti Ušačio miesto 1792 metų plane pavaizduotą šulinį centrinėje turgaus aikštėje ir paukščių lizdus miesto pakraštyje⁵⁵ arba Minsko bernardinų vienuolyno 1806 metų plane pavaizduotą saulės laikrodį⁵⁶.

IŠVADOS

Senajoje kartografijoje aptinkamų ženklų ir simbolių tyrimai yra labai svarbūs vietovės istoriniam kraštovaizdžiui pažinti bei kartografijos šaltinio kūrėjo pasaulėžiūrai suvokti.

Stripsnyje analizuojami Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje Žemės planų fonde saugomi rankraščiniai XVI a. pabaigos–XIX a. pirmos pusės žemių planai ir žemėlapiai.

Aptariamą kartografinį rinkinį sudaro privačių ir bažnytinių valdų atribojimo dokumentai, kadastriniai žemių planai, įvairių mokyklų mokinių piešimo darbai arba didelio mastelio žemėlapiai, fiksuojantys teritorinį administracinį suskirstymą. Kadastriniuose ir valdų matavimų planuose ir brėžiniuose daugiausia dėmesio skiriama valdų riboms ir riboženkliams (kapčiams, medžiams, akmenimis). Tokiuose kartografiniuose šaltiniuose daug dėmesio skiriama vietovės reljefui (vaizduojami miško ir dirbamos žemės plotai, vandens telkiniai), gyvenviečių ir kelių tinklams; neretai pridedami labai tikslūs inventoriniai duomenys apie atskirus sklypus, jų savininkus bei turimą turtą. Miestų planuose

⁵⁴ ČELKIS, Tomas. Žemių ribų ženklinimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV–XVI amžiuje. *Liaudies kultūra*, nr. 4, 2013, p. 17–19.

⁵⁵ *Mappa miasta Uszacza z przyległościami...* [rankraščinis planas]. [S. l.], 1792. VUB RS F23–110.

⁵⁶ *Mappa calego placu XX bernardynow Minskich z klasztorem i innym zabudowaniem do niegoż należącym...* [rankraščinis planas]. [Minskas], 1806. VUB RS F23–94_3.

daugiausia dėmesio skiriama gatvių tinklui, kartais labai kruopščiai pateikiami vaizduojamo kvartalo pastatų planai. Topografiniai mokinių piešimo darbai pasižymi tikslumu ir kruopštumu (pavyzdžiui, upėje vaizduojamas plaustas arba paukščių lizdai medžiuose).

Rankraštiniuose planuose randami objektai gali būti skirstomi į hidrografinius (upės, ežerai, balos, tvenkiniai) reljefo formų (aukštumos, lygumos, įdubos, grioviai, salos, slėniai, kalvos), žemės dangos (miškai, girios, parkai, raistai, pelkės, dirvonai, ganyklos), gyvenamųjų vietų (miestai, kaimai, smuklės, viensėdžiai, dvarai, palivarkai, sodybos, bažnytkaimiai), susisiekimo objektus (keliai, vieškeliai, lieptai) bei istorinius ir kultūrinius objektus (piliakalniai, pilkapiai, pakelės kryžiai, koplytstulpiai, maldos namai, malūnai, kapinės). Visų objektų vaizdavimą galima skirstyti į vaizdinį ir geometrinį, aiškia ribą tarp jų labai sunku tiksliai nustatyti. Ankstyvuosiuose planuose ir žemėlapiuose objektai dažniausiai būdavo vaizduojami ikonografiškai tiksliai, kad net neraštingam žiūrovui iškart taptų aišku, kokį objektą kūrėjas norėjo pavaizduoti. Objektus vaizduodavo plokščiai arba su perspektyva, dažniausiai jų padėtis atitikdavo vaizdą „iš paukščio skrydžio“. Kuo vėlesni kartografiniai šaltiniai, tuo mažiau vaizdingų piešinių juose lieka, o simboliai ir ženklai įgauna vis daugiau griežtų geometrinių formų, atsiranda ženklų, spalvų paaiškinimai.

Šaltiniai

1. AMBROŻEWICZ, Theodorus. *Mapa całego placu klasztoru XX bernardynów w mieście Wilnie sutuowanego...* [rankraštinis planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/7.
2. BRENSZTEIN, Michał E. *Dział Rękopisów (rycin, nut). Dziennik* [rankraštis]. [Vilnius], 1924–1936. VUB RS F47–A397. 115 lap.
3. BUTKIEWICZ, Paweł. *Mapa całego placu klasztoru XX bernardynów w mieście Wilnie położonego...* [rankraštinis planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/5.
4. *Delineacyia odebranych gruntow przez Kurlandiją od Szkud* [rankraštinis planas]. [Skuodas], [XVIII a. pab.]. VUB RS F23–9.
5. DYZIULL, Joannes. *Mapa całego placu klasztoru xięzy bernardynów w mieście Wilnie sytnowanego...* [rankraštinis planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/2.
6. *Dukt graniczny folwarku funduszowego klasztoru Szumskiego Kosina nazwany tylko od gruntow wioski Gudziow alias Podmiedniki...* [rankraštinis planas]. [Vilnius], [1787]. VUB RS F23–39.

7. FIEDOROWICZ, Konstanty. *Plan wsi Antonowa przyległy miasteczku Wołyncom, zdjęty przez uczniów czterech klas wyższych gimnazium Zabialskiego...* [rankraštiniš planas]. [S. l.], 1838. VUB RS F23–106.
8. GLIŃSKI, Modestus. *Mappa całego placu klasztoru XX. bernardynow w mieście Wilnie położonego...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1799. VUB RS F23–58/1.
9. *Goniondzo dwaro valdų pietryčių ribų planas* [rankraštiniš planas]. [S. l.], [1545–1564]. VUB RS F23–131.
10. IWASZKIEWICZ, Antoni. *Mappa wsi Lużek do hrabstwa Dereczynskiego należącej zawierająca w sobie gruntu używanego...* [rankraštiniš planas]. [S. l.], 1802. VUB RS F23–74.
11. JADOWIECKI, Stephanus. *Mappla placu XX bernardynow w mieście Wilnie sytuowanych z stosunku teoryi geometryczney do praktyki aplikowana...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1799. VUB RS F23–58/3.
12. JANUSZKIEWICZ, Josephus. *Mappa całego placu klasztoru XX. bernardynow w mieście Wilnie sytuowanego...* [rankraštiniš planas]. [Vilnius], 1799. VUB RS F23–58/7.
13. LAPICKI, Vitalis. *Mappa całego placu klasztoru xięzy bernardynów w mieście Wilnie sytuowanego...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/8.
14. LAPICKI, Vitalis. *Mappa całego placu klasztoru XX bernardynow w mieście Wilnie sytuowanego...* [rankraštiniš planas]. [Vilnius], 1799. VUB RS F23–58/5.
15. *Laukagalio kaimo žemių ribų planas*. [S. l.], [1785]. VUB RS F23–10.
16. LENCZEWSKI, Antoni. *Delneacyia geometryczna klucza Beysagolskiego y Czelkowskiego u starostwie Wilenskim w xięstwie Zmuydzkim...* [rankraštiniš planas]. [S. l.], 1753. VUB RS F23–2.
17. *Limitis Gonyandz* [rankraštiniš planas]. [S. l.], [1536]. VUB RS F23–134.
18. LINKIEWICZ, Benedictus. *Mappa całego placu klasztoru XX bernardynow w mieście Wilnie Sytuowanego zrysowana...* [rankraštiniš planas]. [Vilnius], 1799. VUB RS F23–58/6.
19. L[O]NCZEWSKI, Antoni. *Delineacyia geometryczna woytowstwa Nowinieckiego w starostwie Wielonskim w xięstwie Zmuydzkim...* [rankraštiniš planas]. [S. l.], 1753. VUB RS F23–16.
20. *Mappa części miasta Brzescia z gruntami przyległymi wymierzona przez uczniów Klasy 4tey...* [rankraštiniš planas]. [Brestas], 1802. VUB RS F23–65.
21. *Mappa Hlinska cum exprecsione dyfferencyinym gruntow p[ana] Halickiego y innych wiosek Kollatoralnych* [rankraštiniš planas]. [S. l.], [XVII a. I pusė]. VUB RS F23–133;
22. *Mappa maitėnoci funduszowego Pomaszewo y wsi Czyżun dziedzictwa...* [rankraštiniš planas]. [Aukštadvaris], 1818. VUB RS F23–35.
23. *Mappa miasta Uszacza z przyległościami...* [rankraštiniš planas]. [S. l.], 1792. VUB RS F23–110;
24. *Mappa powiatu Trockiego z sześciu parafii złożona...* [rankraštiniš žemėlapis]. [S. l.], 1800. VUB RS F23–48.
25. *Mappa rozgraniczenia maitėnoci XX dominikanów Wilenskich z dobrami xiężąt Ogińskich w pow. Pruzañskim* [rankraštiniš planas]. [S. l.], [1789–1790]. VUB RS F23–100.

26. MEDEKSZA, Konrad. *Mappa catego placu XX bernardynow Minskich z klasztorem i innym zabudowaniem do niego należącym...* [rankraštiniš planas]. [Minskas], 1806. VUB RS F23–94/3.
27. *Neišaiškintos vietovės geometriniš planas*. [S. l.], [XIX a.], VUB RS F23–146.
28. *Neišaiškintos vietovės geometriniš planas*. [S. l.], [XIX a.], VUB RS F23–149.
29. [NOREYKJO], Gabriel. *Mappa placu XX. bernardynow Wilenskich ze stosunku teorij geometryczney do praktyki wymierzonego...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/4.
30. *Pietinio Bugo ir jo intakų Snivodos bei Sosonkos aplinkinių vietovių planas*. [S. l.], [XVII a.], VUB RS F23–128.
31. *Ogrody, place, domy y palas dawniey Sabotkowskiego potym Puzyniney a teraz Platerow* [rankraštiniš planas]. [Vilnius], [XVIII a. pab.], VUB RS F23–155.
32. PILECKI, Josephus. *Mappa catego placu klasstoru xięży bernardynów Wileńskich z dokładnym wymiarem zrysowana ...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/6.
33. PILECKI, Josephus. *Mappa catego placu klasztoru XX. bernardynów Wileńskich z dokładnym wymiarem zrysowana...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/3.
34. PRZEWALKOWSKI, Urbanus. *Mappa placu XX bernardynow w mieście Wilnie położonego...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1799. VUB RS F23–58/2.
35. RAKIEWICZ, Francisz[e]k. *Mappa catego placu klasztoru XX bernardynow w mieście gubernskim Wilnie sytuowanego...* [rankraštiniš planas]. Vilnius, 1800. VUB RS F23–57/1.
36. SKIRMONT, Józef. *Mappa geometryczna według wymiaru praktycznego zrysowana...* [rankraštiniš planas]. [S. l.], 1807–1808. VUB RS F23–112/7.
37. *Spis ofiar które wpłynęły do Muzeum Starożytności od 11o Stycznia 1856 r.* [rankraštis]. [Vilnius], 1856–1865, 119 lap. VUB RS F46–5. 119 lap.
38. SZAWLEWICZ, Tadeusz. *Mappa wyrażaiąca część gruntów mieskich położonych ku wschodowi letnemu, graniczających na północ z Dymajciami, na wschod...* [rankraštiniš planas]. [Telšiai], 1806. VUB RS F23–44.
39. *Sziedm fiserunkow granicz Knyscinskich, Thicoczkich, Grodzienzkich i inszych* [rankraštiniš planas]. [S. l.], [XVII a. pr.], VUB RS F23–135.
40. *Vilniaus bazilijonų Gudžių ir Šumsko dominikonų Kuosinės valdų atribojimo planas*. [Vilnius], [XVIII a. II pusė]. VUB RS F23–40.
41. *Vilniaus bernardinų vienuolyno geometriniš planas*. [Vilnius], [1799]. VUB RS F23–58/4.
42. WASILKIEWICZ, Florentyn. *Mappa placu xięży bernardynow Połockich zrysowana przez xiędza Florentyna Wasilkiewicza Zakonika...* [rankraštiniš planas]. [Połockas], 1802. VUB RS F23–108/1.
43. *Urbs et Castellum Brzesztzie Liteuski à S.R.M. Sueciae, die II. Maiji 637, die Vero 13. ejusdem mensis deditione Occupatum, una cum operibus jussu S.R.M. ...* [Ofortas] Nürnberg, 1696. VUB Grafikos kabinetas, Šve IE–1.

44. ZAWADZKI, Władysław. *Mapa całego placu XX bernardynów Mińskich z klasztorem i innym zabudowaniem do niego należącym...* [rankraštinis planas]. [Minskas], 1806. VUB RS F23–94/2.
45. *Книга пожертвований в Виленскую публичную библиотеку и музей* [rankraštis]. Vilnius, 1867–1914. VUB RS F46–35. 294 lap.

Literatūra

1. ALEXANDROWICZ, Stanisław. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa, 2012. 344 p.
2. ALEXANDROWICZ, Stanisław. Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku. *Kwartalnik historii kultury materialnej*, Rok XIV, nr. 2, p. 279–306.
3. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Senosios kartografijos rinkiniai Lietuvoje. *Knygotyra*, 2000, t. 36, p. 34–53;
4. BUCEVIČIŪTĖ, Laima. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata*: [daktaro disertacija]. Kaunas, 2010. 242 p.
5. BUTVILAITĖ, Rasa. *Architektūros studijos Vilniaus universitete 1773–1832 metais*. Vilnius, 2009. 278 p.
6. CHOMSKIS, Vaclovas. Vilniaus universiteto kartografijos rinkiniai. Iš *Kultūrų kryžkelėje*. Vilnius, 1970, p. 89–106.
7. CRONE, Gerald R.; CAMPBELL, Eila M. J.; SKELTON, Raleigh A. Landmarks in British cartography. *The Geographical Journal*, 1962 December, vol. 128, no. 4, p. 406–426.
8. ČELKIS, Tomas. Keliais po viduramžių Lietuvą. I: XIII–XV amžiaus pirmosios pusės sausumos kelių samprata. *Lituanistica*, 2013, t. 59, nr. 2 (92), p. 61–76.
9. ČELKIS, Tomas. Keliais po viduramžių Lietuvą. II: XIII–XV amžiaus pradžios karo žygių sąlygos *Lituanistica*, 2013, t. 59, nr. 3 (93), p. 125–137.
10. ČELKIS, Tomas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*: [mokslinė monografija]. Vilnius, 2014. 349 p.
11. ČELKIS, Tomas. Stan dróg łądowych i struktúra systemu połączeń w Wielkim Księstwie Litewskim w koncu XV–XVII wieku. *Zapiski Historyczne*, 2014, t. 79, nr. 3, p. 39–61.
12. ČELKIS, Tomas. *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*: [daktaro disertacija]. Vilnius, 2011. 320 p.
13. ČELKIS, Tomas. Žemių ribų ženklinimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV–XVI amžiuje. *Liaudies kultūra*, nr. 4, 2013, p. 16–26.
14. ČELKIS, Tomas; KARPOVA, Valentina. Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei priklaususių žemių „veidrodžiai“: du neskelbti XVII a. pirmos pusės žemėvaldos žemėlapiai. *Istorija*, 2012, nr. 86, p. 53–65.
15. ČELKIS, Tomas; KARPOVA, Valentina. Bažnytinės žemėvaldos pavyzdys: trys vienos teritorijos XVII–XIX amžiaus planai. *Lietuvos istorijos studijos*, 2013, nr. 32, p. 159–172.

16. DELANO-SMITH, Catherine. Signs on printed topographical maps, ca. 1470 – ca. 1640. In *Cartography in the European Renaissance*. Vol. 3, part 1, chapter 21 of *The History of Cartography*, edited by David Woodward, Chicago: University of Chicago Press, 2007, p. 528–590.
17. DOWNS, Roger M.; STEA, David. *Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior*. Chicago, 1973. 439 p.
18. DZIKOWSKI, Michał. Zbiór kartograficzny Uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie. In *Ateneum Wileńskie*, Rocznik 8, Wilno, 1933, p. 286–321.
19. GOLLEDGE, Reginald G.; GÄRLING, Tommy. Cognitive Maps and Urban Travel. Berkley, The University of California Transportation Center, *Earlier Faculty Research series*, 2002 [žiūrėta 2015 m. kovo 31 d.]. Prieiga per internetą: <<http://uicc.net/research/papers/601.pdf>>.
20. HARLEY, Brian J. Maps, knowledge, and power. In *The Iconography of Landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge, 1988, p. 277–312.
21. HARVEY, Paul D. A. *The history of topographical maps: symbols, pictures and surveys*. New York, 1980. 199 p.
22. ILARIENĖ, Inga. Trys žemėlapiai, reprezentuojantys Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę: iš kartografinės ir ikonografinės medžiagos paieškų Drezdene ir Berlyne. Iš *Vilniaus Žemutinė pilis XIV–XIX a. pradžioje: 2005–2006 metų tyrimai*. Sud. L. Glemža. Vilnius, 2007, p. 351–379.
23. *Imago Poloniae : dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i strodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*. T. 1. Warszawa, 2002. 388 p.; katalogas p. 324.
24. KAIN, Roger J. P.; BAIGENT, Elizabeth. *The cadastral map in the service of the state. A history of property mapping*. Chicago, 1992. 423 p.
25. KARALIUS, Laimontas. Tiltai, pervažiuojamieji perkolai, kamšos, pagrandos, mediniai grindiniai, pylimai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sausumos keliuose XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2008 metai, 2009, nr. 1, p. 5–25.
26. *Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*. Sud. J. Jurginis, A. Šidlauskas. Vilnius, 1983. 224 p.
27. *Lietuva žemėlapiuose*. Sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, 2011. 407 p.
28. *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*: [katalogas]. Sud. E. Vasiliauskas, G. Zabiela. Klaipėda, 2013. 127 p.
29. ŁOPATECKI, Karol; WALCZAK, Wojciech. *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*. T. 1. Warszawa, 2011. 331 p.; atlasas p. 36.
30. ŁYSAKOWSKI, Adam. *Uniwersytecka biblioteka publiczna w Wilnie*. Wilno, 1932. 10 p.
31. McLURE, Joanne T.; GRIFFITHS, Geoffrey H. Historic landscape reconstruction and visualisation, West Oxfordshire, England. *Transaction in GIS*, 2002 January, vol. 6, no. 1, p. 69–78.
32. PULSIPHER, Lydia Michelic. Assessing the usefulness of a cartographic curiosity: The 1673 map of a Sugar Island. *Annals of the Association of American Geographers*, 1987 September, vol. 77, no. 3, p. 408–422.
33. RAGAUSKIENĖ, Raimonda; KARVELIS, *Deimantas*. 1645 m. Juzefo Naronovičiaus-

- Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis: Radvilų valdos istorija ir kartografija*. Vilnius, 1997. 103 p.
34. THÜRLEMANN, Felix. Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūšies geografiniuose žemėlapiuose. *Baltos lankos*, 2009, t. 30, p. 49–65.
 35. TVERSKY, Barbara. Cognitive Maps, Cognitive Collages and Spatial Mental Models. In *Spatial information theory: A theoretical basis for GIS*. Editors: A. U. Frank and I. Campari. Berlin, 1993, p. 14–24.
 36. WOOD, Denis; FELS, John. *Rethinking the power of maps*. New York and London, 2010. 335 p.
 37. ГЕРБЕРШТЕЙН, Сигизмунда. *Записки о Московии*. Москва, 1988. 430 с.
 38. ДОБРЯНСКИЙ, Флавиан. *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*. Вильна, 1879. 79 с.
 39. КИВЕЛЬСОН, Валери. *Картографии царства: земля и её значения в России XVII века*. Пер. с англ. Н. Мишаковой. Москва, 2012. 360 с.
 40. КУДАБА, Чесловас. Картографические собрания Вильнюсского университета. In *Роль Вильнюсского университета в развитии науки*. Вильнюс, 1979, с. 132–136.
 41. МИЛОВИДОВ, Александр. *Из истории Виленской Публичной Библиотеки*. Вильна, 1911. 69 с.

HISTORICAL LANDSCAPE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE MANUSCRIPT LAND PLANS FROM VILNIUS UNIVERSITY LIBRARY (15TH – THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURIES)

Valentina Karpova-Čelkienė

Summary

One of the most important roles in acknowledgement of historical landscape of the Grand Duchy of Lithuania (hereafter – GDL) goes to historical cartography and maps or plans of local territories. Old manuscript cartographical sources are also unique in understanding the world-view of map creators and their ability to depict surrounding world in the two-dimensional form. Manuscript plans and schemes of different lands, villages and towns of the former GDL, discussed in this article, are kept in the Vilnius University Library Manuscript Department's Land Plans Collection. These documents are unique monuments of the historical geography of the GDL, reflecting 16th–19th century landowning processes and social dynamics. Cartographical marks and symbols sketched in maps or plans are the main reflection of this territory's old landscape.

The article analyses original map marks and signs. The first part of the article presents and describes manuscript collection of the Vilnius University Library; in the second part – the main attention is given to the content of manuscript cartography – research of hydrographical (system of rivers, lakes, etc.), relief (hills, ditches, valleys, etc.), land (forests, parks, swamps, feeds, etc.) settlement (cities, villages, inns, estates, etc.), communication (road system, bridges) and historical-cultural (mounds, religion architecture, mills, cemeteries, etc.) geographical objects.